

5 (II) 2015

Eesti sõjaajaloo aastaraamat

ESTONIAN YEARBOOK OF MILITARY HISTORY

I MAAILMASÕDA IDA-EUROOPAS – TEISTSUGUNE KOGEMUS, TEISTSUGUSED MÄLESTUSED

*Great War in Eastern Europe –
Different Experience, Different Memories*

Eesti Sõjamuuseum
Tallinna Ülikooli Kirjastus
Viimsi–Tallinn 2015

Eesti
Sõjamuuseum
KINDRAL LAIDONERI MUUSEUM

Eesti sõjaajaloo aastaraamat 5 (11) 2015

I maailmasõda Ida-Euroopas – teistsugune kogemus, teistsugused mälestused

Estonian Yearbook of Military History 5 (11) 2015

Great War in Eastern Europe – Different Experience, Different Memories

Eesti sõjaajaloo aastaraamatu eelkäija on Eesti Sõjamuuseumi –

Kindral Laidoneri Muuseumi aastaraamat (ilmus 2001–2007, ISSN 1406-7625)

Kolleegium: dr Karsten Brüggemann, dr Ago Pajur, dr Oula Silvennoinen,

dr Seppo Zetterberg, dr Tõnu Tannberg

Eesti sõjaajaloo aastaraamatu artiklid on eelretsenseeritud

Kaanel: I maailmasõja ajal vangilangenud Austria ohvitser vaguni aknal.

Aleksander Funki (1884–1940) foto (EFA.231.0-58375). Tartust pärit Aleksander Funk

teenis I maailmasõjas keisrinna Aleksandra Fjodorovna Tsarskoje Selo

väli-sanitarrongi nr 143 fotograafina.

Peatoimetaja: Toomas Hiio

Toimetaja: Sandra Niinepuu

Tõlked inglise ja saksa keelest: Sandra Niinepuu ja Toomas Hiio

Resümeeide tõlge: Alias Tõlkeagentuur OÜ

Keeletoimetaja: Kristel Ress (Päevakera tekstibüroo)

Autoriõigus: Eesti Sõjamuuseum – Kindral Laidoneri Muuseum,

Tallinna Ülikooli Kirjastus ja autorid, 2015

ISSN 2228-0669

Eesti Sõjamuuseum – Kindral Laidoneri Muuseum

Mõisa tee 1

74001 Viimsi, Harjumaa

www.esm.ee

Tallinna Ülikooli Kirjastus

Narva mnt 25

10120 Tallinn

www.tlupress.com

Trükk: Pakett

Sisukord

Saateks (*Toomas Hiio*) 5

I MAAILMASÕDA IDA-EUROOPAS – TEISTSUGUNE KOGEMUS, TEISTSUGUSED MÄLESTUSED

Igor Kopõtin

Esimese maailmasõja algus Eestis. Võim ja ühiskond..... 11

Beginning of the First World War in Estonia.

Government and Society 42

Tamara Scheer

Austria-Ungari okupatsioonivõim Vene-Poolas

I maailmasõja ajal (1915–1918) 44

Austro-Hungarian Occupation of Russian Poland

(the Kingdom of Poland) during the First World War (1915–1918)..... 74

Christoph Mick

Poola-Ukraina kodusõda Ida-Galiitsias: ajalugu ja mälestamine..... 76

The Polish-Ukrainian Civil War in East Galicia:

History and Remembrance 95

Klāvs Zariņš

Das Land Ober Ost. Saksa okupatsioonipoliitika Kuramaal

I maailmasõja ajal (1915–1917) 96

Das Land Ober Ost. German occupation policies

in the Courland district during World War I (1915–1917) 118

Eberhard Demm

Vabastamine propaganda abil. Juozas Gabrys

ja Leedu iseseisvusliikumine 1911–1918 119

Liberation through propaganda. Juozas Gabrys

and the Lithuanian independence movement 1911–1918..... 139

Mart Kuldkepp

<i>Pastorisierung</i> ja propaganda 1915. Plaanid eesti sõjavangide poliitiliseks mõjutamiseks Saksamaal	141
<i>Pastorisierung and propaganda in 1915. Plans to politically influence Estonian prisoners-of-war in Germany</i>	162

Leho Lõhmus

I maailmasõja teenetemärgid eesti mehe rinnas. Ordenid ja nende kandmine	164
<i>World War I decorations worn by Estonian men. Orders and the way they were worn</i>	183

PIKEMAD KÄSITLUSED

Peeter Kaasik

Rahvuslikud üksused Punaarmee koosseisus ja välisriikide üksused NSV Liidu territooriumil Teise maailmasõja ajal.....	187
<i>National military units in the Red Army and the units of foreign nations formed in the USSR during World War II</i>	250

ARVUSTUSED

Mälestusi Eesti rahvusväeosade sünnist ja käekäigust (<i>Ülle Kraft</i>)	257
Põhjalik koguteos Rootsi võidust (<i>Kaarel Vanamõlder</i>)	264
Kolm raamatut eestlastest Punaarmees (<i>Art Johanson</i>)	267
Autorid.....	270

Esimese maailmasõja algus Eestis

Võim ja ühiskond

Igor Kopõtin

Esimene maailmasõda vapustas maailma. Mitte kunagi varem ei olnud peetud nii ohvriterohket sõda, mis oleks toonud kaasa ka nii suured purustused. Sõjaga kaasnenud muutused ei puudutanud mitte ainult sõjakunsti ja sõjandust üldiselt, vaid ka ühiskonna arengut. Kui suurriikide avalikkus suhtus 1914. aastal puhkenud sõjategevusse rõõmuga, oodates lühikest ja võidukat sõda, siis juba alates 1915. aastast hakkas ühiskonnas maad võtma ükskõiksus ja vastumeelsus. 1914. aastal ei osanud veel keegi arvata, et konflikt kestab aastaid ja põhjustab mitme impeeriumi lagunemise.

Eesti ajaloos peetakse tähtsamaks maailmasõja lõppu, sest selle tulemusena avanes võimalus kuulutada välja Eesti Vabariigi iseseisvus. Maailmasõja algus ja saatusliku 1914. aasta sündmused ei andnud esialgu lootustki, et miski peab ka Eestis teisiti minema. Formaalselt mõjutab sõja puhkemine tavainimeste elulaadi muu hulgas halduskorra muutmise, esmajoones sõjaväelaste rolli suurenemise tõttu ühiskonnaelu korralduses.

Üldeuroopalikus kontekstis kutsus alanud maailmasõda esile suuri ootusi. Sellepärast on oluline vastata küsimusele, milliseid muutusi haldusjuhtimises tõi kaasa sõja puhkemine Eestis, kuidas see mõjus ühiskonnale ja millist rolli täitsid seejuures sõjaväevõimud. Kas eestlaste ja Eesti elanike meeleolu erines kuidagi kogu Vene impeeriumi haaranud suurvene patriotismi lainest või mitte?

Historiograafia ja allikad

Esimese maailmasõja algust ja selle mõju Eestile on mitu autorit käsitlenud seni üsna põgusalt. Värskematest käsitlustest väärivad mainimist Eesti Ajalooarhiivi toimetiste sarjas ilmunud artiklikogumik¹ ja Venemaa Teaduste Akadeemia Esimese maailmasõja teemaline kogumik sarjas „Российская история“². Vene riigi poliitikat Eestis alanud maailmasõja päevil on mõnevõrra käsitlenud emeriitprofessor Mati Graf.³ Eestlaste mobiliseerimisest Vene sõjaväkke on kirjutanud professor Tõnu-Andrus Tannberg, kes on ennekõike uurinud üldise sõjaväekohustuse täitmist Venemaa keisririigi Balti provintssides.⁴ 31. juulil 1914 Venemaal alanud mobilisatsiooni esimest faasi puudutas ajaloolane Mati Kröönström.⁵ Oma raamatus „Ida ja Lääne vahel“ kirjutab Toomas Karjahärm venes-tamispoliitika mõjust Eesti ühiskonnale Esimese maailmasõja eelõhtul.⁶ Sõdadevahelisel ajal avaldas ajakirjanik August Hanko ülevaate 1914. aasta sündmustest, kus ta väga üldiselt käsitles ka Eestis toimunut.⁷

Allikapublikatsioonidest väärivad mainimist Eestimaa rüütelkonna protokollid aastatest 1914–1920, milles väljendub Eestimaa, laiemalt kogu baltisaksa aadli suhtumine alanud sõtta.⁸ Eraldi nimetamist vää-

¹ *Esimene maailmasõda ja Eesti*, koost. Tõnu Tannberg, Eesti Ajalooarhiivi toimetised / Acta et commentationes archivi historici estoniae 22 (29) (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2014).

² Александра Бахтурина, „Военное и гражданское управление на западных окраинах Российской империи в годы Первой мировой войны,“ *Российская история* 5 (2014): 73–90.

³ Mati Graf, *Eesti rahvusriik: ideed ja lahendused. Ärkamisajast Eesti Vabariigi sünnini* (Tallinn: Tallinna raamatutrükikoda, 1993), 78–90.

⁴ Tõnu Tannberg, *Eesti mees Vene kroonus: uurimusi Baltikumi ja Venemaa sõjaajaloost impeeriumi perioodil 1721–1917* (Tartu: Ilmamaa, 2011), 189–206.

⁵ Mati Kröönström, „Reservväelaste mobilisatsioon Eesti- ja Liivimaal 31. juulil 1914,“ *Verbum habet Sakala: Korp! Sakala koguteos*, toim. Rein Helme jt (Tartu: Korp! Sakala, 1994), 184–195.

⁶ Toomas Karjahärm, *Ida ja Lääne vahel. Eesti-Vene suhted 1850–1917* (Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1998).

⁷ *Maailmasõda 1914–1918, I, 1914. aasta sõjasündmusi*, toimetanud August Hanko (Tartu: Eesti Kirjastuse Kooperatiiv, 1939), 169–181, 540–543.

⁸ *Protokolle der Estländischen Ritterschaft. Halbband 1: Protokolle der Estländischen Ritterschaft 1914–1920*, hrsg. von Thomas Freiherr von Dellingshausen und Henning von Wistinghausen, *Ex fontibus Archivi Historici Estoniae* 3 (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2011).

rivad asjaosaliste, nii baltisakslaste⁹ kui ka eestlaste¹⁰ memuaarid. Sõja puhkemist Baltikumis käsitlesid oma mälestustes ka Dvinski (Daugava) sõjaväeringkonna ülema asetäitja kindralleitnant Pavel Kurlov ja Balti laevastikus teeninud 2. järgu kapten Harald (Georgi Karlovitš) Graf.¹¹

Eesti Ajalooarhiivis säilitatavad primaarallikad sisaldavad andmeid ja kirjavahetust mobilisatsiooni kohta Eesti- ja Liivimaal ning kajastavad halduslikke ümberkorraldusi, aga ka sõjatööstusega seotud küsimusi ja Venemaa sisepoliitikat Balti provintssides. Ühiskonna meeleolude väljaselgitamiseks on abiks toleaeagne perioodika, eelkõige ametlik väljaanne Eestimaa Kubermangu Teataja (*Эстляндские губернские ведомости*) ning vastavalt Tartus ja Tallinnas ilmunud ajalehed Postimees ja Päevaleht.

Ühiskondlik resonants

Kogu Vene impeeriumis, kaasa arvatud Eestimaa kubermangu pealinnas Tallinnas toimusid sõja eelõhtul Romanovite dünastia troonil olemise 300. aastapäeva puhul suurejoonelised pidustused – need pidid kinnitama, et impeerium kestab igavesti. Eesti ajakirjandus jagas tollal enamasti ametlikku rõõmu ja seda kohati ka riikliku tsensuuri tõttu. Kuid kiidukirjade hulgas leidis mõningaid kriitilisi märkusi, mida põhjustas sotsiaalne ja kultuuriline rahulolematuse venestamispoliitikaga Baltikumis.¹²

⁹ Eduard von Dellingshausen, *Kodumaa teenistuses. Eestimaa rüütelkonna peamehe mälestused* (Tallinn: Eesti Päevaleht, Akadeemia, 2011); Camilla von Stackelberg, *Tuulde lennanud lehed. Mälestusi vanast Baltikumist* (Tallinn: Olion, 2003); Eduard von Stackelberg, *Ühe baltlase võitlustee. Püüdlused, võidud ja kaotused* (Tallinn: Eesti Päevaleht, Akadeemia, 2010); Eduard von Stackelberg-Sutlem, *Aus meinem Leben. Die Kriegsjahre 1914–1918. Verschickung nach Sibirien* (Hannover-Döhren: Verlag Harro von Hirschheydt, 1964); Ernst Turmann, *Pikva*, Loomingu raamatukogu 37/39 (1812/1814) (Tallinn: Perioodika, 1992).

¹⁰ Karl Ipsberg, *Ühe sirge mehe elukäik* (Tallinn: Eesti Päevaleht, Akadeemia, 2010); Elfriede Lender, *Minu lastele* (Tallinn: Eesti Päevaleht, Akadeemia, 2010).

¹¹ Павел Курлов, *Гибель Императорской России* (Москва: Современник, 1991); Гаральд Граф, *Императорский флот между двумя войнами 1906–1914* (С.-Петербург: Русско-Балтийский информационный центр „БЛИЦ“, 2006). Гаральд Граф, *На «Новике». Балтийский флот в войну и революцию* (С.-Петербург: Гангут, 1997).

¹² Graf, *Rahvusriik*, 71.

3. augustil 1914 avaldasid juhtivad eesti ajalehed Päevaleht ja Postimees Nikolai II manifesti sõja alustamise kohta. Päevalehes nimetati alanud sõda pühaks sõjaks kodumaa kaitseks ja soovitati rindele suunduvatel eestlastel olla truu „rahumeelsele“ Vene keisrile. Märgitigi, et Vene keiser oli võimaldanud Eestile peaaegu 200 aastat rahuaga ning nüüd, kui Saksamaa ründas, on õige aeg asuda võitlusse ja näidata oma lojaalsust.¹³ Erinevalt Päevalehest avaldas Tartus ilmunud Postimees tsaari manifesti suurtähtedega eristatud pealkirjaga „SÕDA“.¹⁴ Manifesti täiendas varsti Eestimaa Kubermangu Teatajas avaldatud tsaari ukaas, milles nimetati sõjasüüdlasena Austria-Ungarit ning panslavistlikult rõhutati just „slaavi [õigeuskliku] maailma“ võitlust „germaani maailma“ vastu.¹⁵

Prantsuse suursaadik Peterburis Maurice Paléologue kirjutas oma mälestustes, et vene [Venemaa] rahvas võttis teate sõja puhkemisest vastu vaimustustormiga oma tsaari suhtes. „Ma poleks uskunud, et monarhiaillusioon ja keisrifetišism on veel nii tugevasti juurdunud mužiki hinges“.¹⁶ Meeleolud Eestis ei erinenud palju Peterburi elanike omadest. Sõjateade võeti Eduard Grossschmidt teatel vastu suure vaimustusega. Ta kirjeldas rahva meeleolu Tartus, kus „sõja puhkemine kodanikesse pole sugugi mõjunud nii masendavalt, nagu seda ehk oodata võis sellise rahvusliku üldõnnetuse puhul. Just vastupidi aga näib inimesi haaranud mingi joobumus: peaaegu hõisates tervitatakse tuttavaid, jagatakse vaimustatult esimesi sõjauudiseid ning soovitakse vastamisi õnne, et saksad kord säru saaksid venelase käes“.¹⁷

Tartus kogunes suur mass inimesi mitme päeva vältel Vanemuise teatri ette. 18. juulil (31. juulil) nõuti kontserdil Vanemuises Tšaikovski „Slaavi marsi“ järel impeeriumi hümnit esitamist. Postimees kirjutas, et „publikum kuulas hümnit palja peaga seistes ja vägevad hurraa-hüüded täitsid õhtu“. Kontserdil viibinud ohvitserid tõsteti kätele ja hüüti neile hurraa ning nii mindi tänavaile.¹⁸ 20. juulil (2. augustil) Vanemuise ette

¹³ Päevaleht nr 161, 21.07. (03.08.) 1914.

¹⁴ Postimees nr 162, 21.07. (03.08.) 1914.

¹⁵ *Эстляндские губернские ведомости*, nr 32, (7.08.) 1914, pagineerimata.

¹⁶ Maurice Paléologue, *Tsaaririik maailmasõjas* (Tallinn: Kunst, 2010), 86.

¹⁷ Eduard Grossschmidt, *Suures heitluses* (Tartu: Noor-Eesti, 1937), 9.

¹⁸ Postimees nr 161, 19.07. (01.08.) 1914.

*Tartu ülikooli korporandid teel kommertsile 1914. aastal.
Heinrich Riedeli foto. Erakogu*

kogunenud rahvas läks Vene riigilippude all ja hümnis „Jumal, keisrit kaitse sa“ saatel 95. Krasnojarski jalaväepolgu staabi ette, kus rongkäiku tervitas soojalt polguülem polkovnik Nikolai Lohvitski. Saates rindele suunduvaid tagavaraväelasi rongile, hüüdsid sajad inimesed hurraa „palju, palju kordi, kui rong läinud“.¹⁹

Suurvene patriotismi väljendas ka Jaan Tõnisson, kes rongkäigu eesotsas sammudes kutsus eesti rahvast Venemaa eest verd valama ja valitsusele truu olema. Tõnisson pidas polkovnik Lohvitskile kõne, milles kinnitas, et Tartu rahvas annab „tõsisel silmapilgul“ tunnistust „oma piirita armastusest suure isamaa vastu, ustavusest Venemaa Valitsejale ja ühistundest suure Vene riigi rahvaga“. Kogu eesti rahva nimel kinnitas ta täielikku lojaalsust

¹⁹ Postimees nr 162, 21.07. (03.08.) 1914.

Venemaale ja tsaarile ning „vaimustatud hurraa-hüüded olid rahva poolt sellele tunnistuseks“. Järgmisel päeval jätkas rahvamass meelevaldusi juba Tartu Raekoja platsil. Et vältida „võimalikke arusaamatusi“, palus linna politsei mitte korraldada sanktsioneerimata isamaalisi meelevaldusi.²⁰

Venemaad toetavad manifestatsioonid puhkesid sõja esimestel päevadel ka Eesti- ja Liivimaa kubermangu pealinnades Tallinnas ja Riias. Eri-nevalt Tartust oli isamaalisi meelevaldusi Tallinnas vähe, kuigi rahvast liikus tänavail üpris palju. Kaasaegne ajakirjanik kirjutas, et Tallinnas võeti sõjauudised vastu rahulikult. Uulitsatel oli rahvast küll tavalisest rohkem, kuid inimesed oli rahulikud, nagu poleks midagi juhtunud, „ja vaid mõned noorpaarid kurameerisid“. Arvati, et ajaleheuudiste ametlik ja rahulik toon rahustab inimesi. Ühtlasi loodeti suure Venemaa ja „tema jõu“ peale.²¹

Eesti väikelinnades ootas rahvas uudiseid ärevusega. Hõreda rongiliikluse tõttu ei jõudnud värsked ajalehed 1. augustil Tartust ei Valka ega Pärnusse. Kohalikud lehed avaldasid uudiseid telegraafi vahendusel saadud pärisõnaliste teadete põhjal.²²

Tartu ülikooli teenistujad ja üliõpilaskond võtsid sõja puhkemise vastu patriootlikult: 31. juulil 1914 peeti ülikooli nõukogu istung, kus otsustati eraldada ülikooli kliinikumis kuni 300 voodikohta rindel haavatute ravimiseks. Selle kulud katsid ülikooli teenistujad, annetades igaükselt 3% palgast. Keisrile saadeti telegramm, milles kinnitati Jurjevi ülikooli ustavust ja valmidust teenida trooni. Üliõpilased võtsid aktiivselt osa Vene vägede esimeste võitude auks korraldatud meelevaldustest, kusjuures paljud astusid ise vabatahtlikult sõjaväeteenistusse. Venemaa Punase Risti toetuseks organiseerisid baltisaksa korporatsioon Livonia, läti korporatsioon Lettonia ning Eesti Üliõpilaste Selts oma konvendihoonetesse laatsareti. Ülikooli kliinikumis avatud 40-kohalise „üliõpilashaigla“ ülalpidamiseks tasusid üliõpilased igas kuus 50 kopikat ja baltisaksa korporatsioonid annetasid selle heaks koguni 500 rubla korraga.²³

²⁰ *Ibid.*

²¹ Tallinna Teataja nr 161, 21.07. (03.08.)1914.

²² Postimees nr 161, 19.07. (01.08.) 1914

²³ Villu Tamul, „Esimene maailmasõda ja Tartu Ülikool,“ – *Verbum habet Sakala: Korp! Sakala koguteos 1999*, koostaja Tarmo Kulmar, peatoimetaja Ülo Siivelt (Tartu: Korp! Sakala, 2001), 270–271.

August Hanko arvates kaotas lihtne linnarahvas esialgu pea. Kui saadi aru, et sõda on vältimatu, joosti tormi pankadele ja toiduainekauplustele, seepeale piirasid pangad hoiuste väljamaksmise 25 rublaga. Toiduainetest osteti kokku jahu ja suhkrut.²⁴

Sõjaväevõimude tsiviilvalitsemisest

Sümboolse tähendusega sündmuseks sõja eelõhtul oli Vene tsaari Nikolai II ja Saksa keisri Wilhelm II ajalooline kohtumine Paldiskis 23. juunil (6. juulil) 1912. Saksa diplomaatia üritas säilitada ametlikes suhetes Venemaaga sõbralikku tooni ning Wilhelm II jättis tsaarile ja välisminister Sergei Sazonovile koguni hea mulje. Peale selle üritas Saksa kantsler Theobald von Bethmann-Hollweg veenda Venemaad, et Saksamaa ei toeta Austria-Ungari agressiivset poliitikat Balkanil. Suurbritannia aga ei olnud üldse huvitatud Vene-Saksa lähenemisest.²⁵

Iga juhul kinnitas Venemaa isevalitseja pärast kohtumist Wilhelm II-ga Vene kindralstaabi plaani, mille kohaselt hakati ellu viima 1909. aastal koostatud ehituskava hiiglaslike kaitserajatiste rajamiseks Soome lahe kallastel. Nii hakatigi ehitama merekindlust, mis Läänemere provintside kunagise vallutaja auks sai Peeter Suure nime.²⁶ Kahtlemata näitas rajatav strateegiline objekt avalikku vastasseisu kahe suurriigi vahel Läänemere ruumis.

Peeter Suure merekindlus koosnes rannakaitsepatareidest, meremüritõketest ja maismaakindlustuste võõndist. Merekindluse peaeesmärk oli takistada vaenlase läbimurret Balti laevastiku põhibaasi Kroonlinna ja ühtlasi Venemaa keisririigi südamesse Peterburi (mis 18. (31.) augustil 1914 nimetati ümber Petrogradiks). Merekindluse põhipositsioon kulges mööda joont Tallinn–Naissaar–Porkkala, kindluse peastaap paiknes aga Tallinnas.²⁷

²⁴ 1914. aasta sõjasündmused, 173.

²⁵ George Buchanan, *Meine Mission in Russland* (Berlin: Verlag für Kulturpolitik, 1926), 68.

²⁶ Karjahärm, 189.

²⁷ *Ibid.*

On märkimisväärne, et veel 1913. aasta suvel soovis mereministeerium allutada Tallinna kindlusrajooni sõjaväevõimudele ja kehtestada siin Kroonlinna eeskujul sõjaväelise haldusvõimu. Vene mereväelaste omavoli võis Eestimaa rüütelkonna peamehe parun Eduard von Dellingshauseni arvates tuua kaasa kubermangupealinna hävingu.

Linnaelanike hirmuks hakkasid levima kuuldused Peeter Suure merekindluse komandandi viitseadmiral Aleksandr Gerassimovi kavatsusest ehitada Rannavärava juurde vanalinna haljasalale hiiglaslik loss vaatega merele. Pärast läbirääkimisi mereminister Ivan Grigorovičiga suudeti siiski jätta Tallinna valitsemine tsiviilvõimude kätte. Tallinna allutamine sõjaväevõimudele sai teoks alles pärast sõja puhkemist 1914. aastal.²⁸

Sõja puhkemise järel hakkas merekindluse komandant sisuliselt üle võtma tsiviilvõimu kogu kubermangus. Läänemere provintside valitsemist Esimese maailmasõja päevil reguleerisid 1892. aastal kinnitatud „Reeglid sõjaseisukorras olevatel maa-aladel“, mille järgi laiendati arme juhatajate, kindralkuberneride ja kuberneride pädevuse piire. Sõjaväelastel lubati teostada rekvireerimisi, kaasata tagalateenistusse tsiviilelanikke ja rakendada teisi meetmeid sõjavägede ülemjuhataja korraldusel. Ülemjuhatajale pidid alluma kindralkubernerid ja kubernerid tsiviilvalitsemise küsimustes, eriti aga ühiskondliku korra tagamiseks. Tsiviiladministratsioon võis maa-aladelt, kus oli välja kuulutatud sõjaseisukord, küüditada ebasoovitavad isikud sisekubermangudesse või kehtestada neile piiranguid. Tsiviil-militaarkoostöö osutus aga maailmasõja tingimustes keerukaks ega laabunud kuigi hästi.²⁹

Vene Läänemere laevastiku juhataja admiral Nikolai von Esseni 18. juuli 1914. aasta käsu alusel kuulutati merekindluse ja Eestimaa kubermangu territooriumil välja eriseisukord. 20. juulil (2. augustil) 1914 hakkas Läänemere provintsidel ehk Eesti-, Liivi- ja Kuramaal ametlikult kehtima sõjaseisukord. Kuigi ametlikult läks võim Petrogradi ja Dvinski sõjaväeringkonna ülema kätte, eelistasid nad esimese kolme kuu vältel kuberneride tsiviilvõimu pädevusse mitte sekkuda.³⁰

²⁸ Dellingshausen, *Kodumaa teenistuses*, 253–255.

²⁹ Бахтурина: 74.

³⁰ *Ibid.*

Tarvastu vallavanem Tõnis Klein koos 459. jalaväepolgu veltveebli, nooremallohvitseri ja jefreitoriga. Jaan Rieti foto, Eesti Filmiarhiiv 215.4-5255

21. juulil andis merekindluse komandant viitseadmiral Gerassimov välja käsu, millega kehtestati Tallinnas ja 50 versta raadiuses ümber linna piiramiseseisukord. Sellega kaasnes terve rida kitsendusi kodanike tavaelus. Esiteks hakkas Tallinnas tegutsema sõjaväe välikohus ja teiseks keelati 20. juuli korraldusega tsiviillaevade liikumine Tallinna sadamas pimedal ajal. Rikkujate pihta lubati avada rannakaitsepatareidest tuli. Lisaks kästi pimendada kõigi linna majade merepoolsed aknad ja sulgeda need luukidega. Sõjaväepatrullid võisid avada tule ka rikkujate akende pihta. Augustist keelati tsiviilautodel Tallinna tänavail pimedas liikuda.³¹

Peagi juhtis merekindluse komandant kodanike ja asutuste tähelepanu andmete edastamisele kirja teel: ei tohtinud kirjutada väeüksuste paiknemisest ja liikumisest ning muudest sõjaväega seotud asjaoludest.³² 20. juulil

³¹ Peeter Suure Merekindluse komandandi käsud, 1914. a., Eesti Ajalooarhiiv (edaspidi EAA) 42.1.2, 2–15.

³² Peeter Suure Merekindluse komandandi käsk nr 145, 21.07.1914, *ibid.*, pagineerimata.

1914 kehtestati üldine sõjaväetsensuur. Tsensuri loata ei tohtinud avaldada mitte ühtegi trükist. Tsensuuri alla langesid kõik postisaadetised ja telegrammid.³³ Märkimisväärne on asjaolu, et aadressi võis kirjutada ainult vene keeles. Kirjaoskamatutele ja neile, kes ei vullanud vene keelt, osutati Tallinna postiametis tasuta abi tegevväkke saadetavate kirjade vormistamisel.³⁴

Kõige rohkem tabasid tsensuuri piirangud sõja esimestel kuudel just eesti ajalehte Tallinna Teataja, sest see julges avaldada artikleid, mis kohati sisaldasid ettevaatlikku kriitikat. Mõnikord rakendati sanktsioone ka ajalehtedele Meie Maa, Meie Tallinna Ajaleht ja Revaler Beobachter. Hakati sulgema saksakeelseid ajalehti.³⁵

Vägijookide tootmise ja müügi riiklikku monopoli karmistati sõja puhkedes veelgi. 12. augustil hakkas Eestimaa kubermangus kehtima täielik kuiv seadus, millega keelati alkohoolsete jookide tarbimine avalikes kohtades, ennekõike linnatänavatel ja -väljakutel. Alkoholijoobes ei tohtinud ilmuda avalikesse kohtadesse.

Üldiselt kehtis kuiv seadus osaliselt juba enne sõja ametlikku algust. Näiteks avastas 20. aprillil korrapidaja-kordnik Velitšinski alkoholijoobe tunnustega külalisi Valvaja seltsis ja lõpetas sealse peo. Ülekuulamisele saadeti süütõenditeks seltsiõhtul äravõetud karahvin koos viinajäänustega. Sarnased juhtumid olid järgnevatel kuudel üsna sagedased ja mitte ainult Tallinnas, vaid ka valdades.³⁶ 1914. aasta septembris trahviti Virumaal kahte talupoega õlle ja viina salakauplemise eest³⁷ ning oktoobris salaviinaga kinni peetud isikuid karistati juba kuni kolmekuise vangistusega.³⁸ Novembris karistati ebakaines olekus avalikus kohas viibinud isikuid ühekuise vangistusega. Kui alkoholijoobes olekuga kaasnes naiste ahistamine, siis kolmekordistati vangistuse aega.³⁹

³³ Lea Teedema, „Tartu Esimese maailmasõja ajal,“ – *Esimene maailmasõda ja Eesti*, 273.

³⁴ Siseministeeriumi ringkiri ja kubermanguvalitsuse kirjavahetus kirjade postitamise asjus, august 1914, EAA.30.3.2453, pagineerimata, EAA 30.3.2455, pagineerimata.

³⁵ Keelatud trükiväljaannete nimekirjad, EAA.30.3.6371, 44–69.

³⁶ Eestimaa kubermanguvalitsuse ametkondlik kirjavahetus, aprill–august 1914, EAA.30.7.4472, pagineerimata.

³⁷ Rakvere maakonnaülema ringkiri nr 16, 1.09.1914, EAA.30.7.28, pagineerimata.

³⁸ Rakvere maakonnaülema ringkiri nr 18, 1.10.1914, *ibid.*

³⁹ Rakvere maakonnaülema ringkiri nr 21, 15.11.1914, *ibid.*

Eestimaa kubermangu elama asunud inimestele kehtestati kogu kubermangus arvelevõtmise kohustus. See puudutas ennekõike üürnikke, elamisloaga kubermangus viibijaid ja külalistemajade kliente. Rangelt keelati poliitilised meeleavaldused, streigid, piketid ja koosolekud. Eraldi oli kõne all revolutsiooniliste laulude (näiteks „Internatsionaali“) esitamise keeld. Karistatavaks muudeti tarbekaupade „põhjendamatu hinnatõus“;⁴⁰ ent samas ei suudetud peatada elukalliduse kasvu. Juba augusti algul tõusid esimesed hinnad, see puudutas eriti tubakatooteid.⁴¹ Tallinn oli ainus koht Eestimaa kubermangus, kus peagi kehtestati riiklikud piirhinnad.⁴²

Keelati relvalubade väljaandmine eraisikutele. Komandandi korralduste täitmist jälgiti ja rikkujaid karistati. Nii näiteks karistati septembris 1914 rahatrahviga Berthold von Nottbecki jahipüssi omamise eest. Virumaal aga karistati 100-rublase trahviga talupoeg Mihkel Lindenburgi illegaalselt soetatud revolvri eest.⁴³ Oktoobris kinnipeetud illegaalsete relvadega talupoegadele mõisteti juba vähemalt ühekuine vangistus.⁴⁴ Sagedaseks muutusid läbiotsimised anonüümsete kaebuste põhjal. Üks nendest oli süüdistus Varangu mõisa omaniku reservpolkovnik Alexander von Luederi vastu, kelle kodust otsiti 14 olematut jahipüssi.⁴⁵

Sõjaväevõimud jälgisid hoolikalt infrastruktuuri ja sideliinide korrasolekut. Nii karistati 1914. aasta detsembris kahte talupoega kuuajalise vangistuse ja hilisema küüditamisega merekindluse piirkonnast – sisuliselt Eestist väljasaatmisega – selle eest, et nad olid rikkunud Pärnumaal sõjaväe telefoniliini.⁴⁶

Merekindluse juhtkond hoiatas muu hulgas kohalikke elanikke meremiinidega seotud ohtude eest: välja pandi kuulutused, mis kirjeldasid

⁴⁰ Peeter Suure merekindluse komandandi käsud, 1914. a., EAA.42.1.2, pagineerimata.

⁴¹ Eestimaa kubermangu aktsiisiametniku märgukiri kubermanguvalitsusele, 2.08.1914, EAA.30.3.2453, pagineerimata.

⁴² Kersti Lust, „Võitlus toidu hinna tõusuga,“ – *Esimene maailmasõda ja Eesti*, 207; Tartus kehtestati piirhinnad alles 1914. aasta lõpus ja linnavolikogu otsusega. Lea Teedema, „Tartu Esimese maailmasõja ajal,“ – *Esimene maailmasõda ja Eesti*, 280.

⁴³ Rakvere maakonnaülevaate ringkiri nr 16, 1.09.1914, EAA.30.7.28, pagineerimata.

⁴⁴ Rakvere maakonnaülevaate ringkiri nr 19, 15.10.1919, *ibid*.

⁴⁵ Dellingshausen, *Kodumaa teenistuses*, 270.

⁴⁶ Tallinna maakonnaülevaate korraldus nr 11, 1.12.1914, EAA.30.7.28.

meremiine ja hoiatasid nende puutumise eest. Kõigile kodanikele, kes olid veest leidnud meremiini, lubati maksta autasu summas 50 kuni 150 rubla sõltuvalt sellest, kas miin oli vees või rannikul.⁴⁷

Tsiiviil- ja sõjaväevõimude vahendajaks Läänemere provintsid loodi 1914. aasta varasügisel Dvinski sõjaväeringkonna ülema abi ametikoht, mille täitjaks nimetati sandarmeeria kindrallieutenant Pavel Kurlov. Esi-algu oli tema ülesanne kehtestada sõjaväeline järelevalve Riias, Riia maakonnas ja Kuramaa kubermangus, kuid Vene sõjavägede ülemjuhatus peakorteris (Stavkas) arvati, et see ei ole piisav meede Läänemere provintsid valitsemise ühtlustamiseks, sest Kurlovi võim ei levinud üle kogu Baltikumi. Läänemere provintsid olid jagatud Petrogradi ja Dvinski sõjaväeringkonna vahel; Petrogradi sõjaväeringkonda kuulunud Eestimaa kubermangus koondus tsiiviilvõim viitseadmiral Gerassimovi kätte, mistõttu tekkisid pidevad arusaamatused.⁴⁸

Ülemjuhataja suurvürst Nikolai Nikolajevitš soovis segaduse lõpetamiseks koondada Balti kubermangude valitsemise ühe kõrgema sõjaväelase kätte kindralkubernerite õigustes. Ideed toetas Petrogradi kaitseks loodud 6. armee juhataja suurtükiväekindral Konstantin van der Vliet. Seoses sellega tegi ülemjuhataja staabi ülem jalaväekindral Nikolai Januškevitš ettepaneku anda kogu tsiiviilvõim Petrogradi sõjaväeringkonda kuulunud kubermangudes⁴⁹ Kurlovile, mida 24. novembril 1914 ka tehti.

Kurlovi kui Dvinski sõjaväeringkonna ülema abi ülesanne tsiiviilvõimu teostamisel Eesti-, Liivi- ja Kuramaa kubermangudes sõnastati kui „temale allutatud isikute ja asutuste tegevuse ühildamine Vene riikluse eesmärkide saavutamiseks“ ning ühtlasi meetmete rakendamine „rahvusliku vaenu õhutamise tõkestamiseks“. Sisuliselt sai Kurlov Balti kindralkubernerite ametikoha ja volitused, mis ületasid isegi sõjaväeringkonna ülema kompetentsi.⁵⁰ Teisalt teostas Kurlov enda sõnutsi ainult kontrolli siseministee-

⁴⁷ Kuulutus Balti laevastiku juhataja käsu põhjal, 19.09.1914, AA 30.5.20, 99.

⁴⁸ Бахтурина: 74–75.

⁴⁹ 1914. aastal kuulusid Eestimaa kubermang (v.a Tallinn) ja Liivimaa kubermang (v.a Riia ja Riia maakond) Petrogradi sõjaväeringkonda. Tallinn allus Peeter Suure merekindluse komandandile ning Riia, Riia maakond ja Kuramaa kubermang kuulusid Dvinski sõjaväeringkonda.

⁵⁰ Aadu Must, „Privilegeeritud põlvuuseks: baltisaksa ühiskonnategelaste represeerimine Esimese maailmasõja ajal,“ – *Esimene maailmasõda ja Eesti*, 61. Курлов, 205.

Vabatahtlike rivistus Viljandi maakonna sõjaväeringkonna kasarmu ees 1914. aasta suvel. Jaan Rieti foto, Eesti Filmiarhiiv 215.4-5392

riumile allunud tsiviilvõimude üle; tegelikkuses sai tsiviilvõimu juhtivaks figuuriks hoopis Looderinde⁵¹ tagalaülem jalaväekindral Nikolai Danilov.⁵²

Kurlov meenutas pärast sõja lõppu, et sõjaväe tsiviilvõim ja administrerimiskord sõjateatris ei olnud Vene armees seadustega üldse reguleeritud. Sõja alguses teostasid tsiviilvõimu sõjaväeringkondades nooremohvitseridest ja sõjaväeametnikest moodustatud etapikomandandid (tagalakomandandid), kes pidasid oma võimupositsiooni tihti tsiviilametnike omast kõrgemaks. Kurlov meenutab juhtumit, mil tundmatu lipniku auastmes etapikomandant nõudis Liivimaa kubernerilt

⁵¹ Looderinne oli Vene armee operatiivstrateegiline väekoondis, mis moodustati 1914. aasta juulis. Tegutses Saksa vägede vastu põhjasaunal. Looderinde tähtsaim operatsioon 1914. aastal oli ebaõnnestunud pealetung Ida-Preisimaal. Sel ajal allusid Looderindele 1., 2., 5. ja 10. armee. 19. juulist kuni 3. septembrini 1914 oli Looderinde juhataja ratsaväekindral Jakov Žilinski.

⁵² Бахтурина: 75.

kategooriliselt tasuta rekvireerimist ennekuulmatult suures summas, lähtudes üksnes sõjaväe välijuhtimise eeskirjast. Selliseid vahejuhtumeid olevat olnud sadu ning need häirisid märkimisväärselt kuberneride tegevust.

Seoses sellega, et Looderindel tegutsenud armeede ja nende tagala-piirkondade piirid olid ähmased, tekkis tsiviilvalitsemises varsti kaos. Armeede juhatajate korraldused segunesid sõjaväeringkondade staapide ja Läänemere kubermangude kuberneride omadega, mistõttu tsiviilvõimud ei teadnud lõpuks, millist korraldust täita. Veel vähem said sellest aru kohalikud elanikud. Olukord muutus lausa katastroofiliseks, kui poliitilise kihutustöö, spekulatsiooni ja elukalliduse küsimuste lahendamisse kippus jõuliselt sekkuma sõjaväe vastuluure, kel üldse puudus asjatundmine kohalikes küsimustes.⁵³

Kindral Kurlovi hinnangul oli võimu ülevõtmisel sõjaväevõim Balti provintssides kõige paremini korraldatud just Eestimaa kubermangus, mille kuberner oli Korostovets, ja Tallinnas, mida valitses viitseadmiral Gerassimov.⁵⁴

Venestamispoliitika uus laine ja saksavastane hüsteeria

Kuna teemat on põhjalikult käsitlenud Aadu Must,⁵⁵ keskendume siin peamiselt muutustele halduskorras.

Esialgul võtsid baltisakslased teate alanud sõjast vastu näiliselt suure vaimustusega. 30. juulil (12. augustil) 1914 kogunesid Eestimaa rüütelkonna liikmed jumalateenistusele Tallinna Toomkirikusse, et pidulikult tähistada Venemaa troonipärija Aleksei sünnipäeva. Rüütelkonna peamees parun von Dellingshausen pidas kõne, milles ta kinnitas Balti aadli truudust Vene keisrile ja keiserlikule perekonnale ning valmidust kaitsta keisrit ja Venemaad alanud sõjas. Telegramm õnnesoovide ja truuduse-

⁵³ Курлов, 178–181.

⁵⁴ *Ibid.*, 208.

⁵⁵ Must, „Privilegeeritud põlualuseks“.

kinnitusega võidelda Venemaa vaenlaste vastu saadeti Peterburi, kust varsti saadi Nikolai II allkirjaga tänulik vastus.⁵⁶

Baltisaksa rüütelkonnad toetasid 1914. aasta augustis ja septembris riiki üsna suurte rahaannetustega. Nii annetas Eestimaa rüütelkonna peamees parun von Dellingshausen alanud sõja puhul Punase Risti Venemaa seltsile tol ajal arvestatava summa 2320 rubla. Annetajate hulgas olid ka Tallinna Suurgild, Rotermanni ja Lutheri vabrik, Mustpeade maja, Kanuti gild ja isegi ajaleht Revaler Beobachter. Suhteliselt suuri annetusi tuli teistelt sakslastest eraisikutelt, nende hulgas mõisaomanikelt krahv Reinhold von Stackelbergilt, parun Victor von Baggehufwudtilt ja parun Roman von Tiesenhausenilt.⁵⁷ Ühtlasi aitasid baltisakslased Punase Risti organisatsiooni, eraldasid raha sõjaväkke mobiliseeritud sõdurite perede ülalpidamiseks ja löid Eestimaa kubermangus komisjoni, mis tarnis Vene armeele saapaid.⁵⁸ Raha annetas ka Tallinna Juudi palvekogudus.⁵⁹

Kuid see kõik näitas pigem baltisakslaste suurt sisemist vastuolu. Aastaid hiljem kirjutas von Dellingshausen oma mälestustes, et kuigi ta ei pidanud õigeks Saksamaa otsust alustada Venemaaga sõda, „oli loomulik, et meie, baltisakslased, sõja puhkemisel Saksamaaga, südames oma hõimukaaslaste poole hoides, tsaarile antud vannet murda ei tohtinud, nii raske kui see ka igäühele meist ei olnud“.⁶⁰ Hoolimata sellest, et paljud baltisaksa aadlikud tegid avaldusi tsaari toetuseks või astusid vabatahtlikult tsaariarmeesse, oli ka selliseid, kes avalikult toetasid Saksamaad.⁶¹

Kubermanguvõimud võtsid alanud sõda kui ettekäänat uueks venestamislaineiks, mis kujunes varsti saksavastaseks hüsteeriaks.⁶² Uus rahvuslik rõhumine sai vene keeles nimetuse *разномечивание*. Ka Eestimaa kubermanguvalitsust haaras ülevenemaaline saksavastane propagandakampaania, milles käidi välja koguni absurdseid ideid, nagu näiteks Eestimaa kubermangu (vn *Эстляндская губерния*) ümbernimetamine

⁵⁶ *Protokolle der Estländischen Ritterschaft 1914–1920*, 315–316.

⁵⁷ Punase Risti annetajate nimekiri, august 1914, EAA.30.3.2453, pagineerimata.

⁵⁸ *Protokolle der Estländischen Ritterschaft*, 319–320, 337.

⁵⁹ Punase Risti annetajate nimekiri, august 1914, EAA 30.3.2453, pagineerimata.

⁶⁰ Dellingshausen, *Kodumaa teenistuses*, 265.

⁶¹ *Ibid.*, 265–266.

⁶² Stackelberg-Sutlem, 10.

venepäraseks *Эстоземская губерния*'ks.⁶³ Aadu Must nimetab ebaõnnestunud ümbernimetamiskampaaniaid tabavalt nimesõjaks, milles ühtlasi propageeriti saksapärasest perekonnanimedest loobumist.⁶⁴

Saksavastane kampaania puudutas ka akadeemilisi ringkondi. Nii valis Tartu ülikooli nõukogu alandlikult ülikooli auliikmeks suurvürst Nikolai Nikolajevitši, kellele lisandusid Belgia kuningas Albert I, Serbia kuningas Petar Karađorđević, troonipärija ja Serbia sõjavägede ülemjuhataja Aleksandar Karađorđević ning Inglismaa suursaadik Peterburis George Buchanan. Sõja algusega muutus keeruliseks Tartu ülikooli baltisakslas-test õppejõudude, üliõpilaste ja baltisaksa üliõpilaskorporatsioonide olukord.⁶⁵ Kiiresti levinud suurvene imperialistlikud meeleolud põhjustasid rohkesti vastastikusi solvanguid eesti ja baltisaksa üliõpilaste vahel.⁶⁶

Ülemjuhataja staabis arvati, et baltisaksa aadel Balti kubermangudes Petrogradi külje all võib siiski olla ohtlik. Staabiohvitseride meelest ei tohtinud „rassiinstinkte alahinnata“; samuti tuli arvestada tsiviilvõimu mugavust – kubernerid olid harjunud valitsema baltisaksa aadlile toetudes, see oli aga alanud sõja tõttu nüüd lubamatu. Ühe sõjaväelise juhi määramisega kõigi Balti kubermangude valitsemiseks sooviti ühtlasi tühistada baltisakslaste igasugune mõju Baltikumis.⁶⁷

Eraldi väärib mainimist viitseedmiral Gerassimovi korraldus 20. oktoobrist, millega keelati eesti ja baltisaksa rahvuslike liikumiste tõkestamiseks „mitteriiklike“ lippude heiskamine. Rikkujaid pidi karistama rahatrahviga kuni 3000 rubla. Sellele järgnesid varsti veel suuremad kitsendused sakslaste vastu. 22. oktoobril keelati Saksa, Austria-Ungari ja Türgi alamatel viibida Peeter Suure merekindluse piirkonnas ehk sisuliselt kogu Eestimaa kubermangus. Vaenulike riikide kodanikel soovitati Venemaalt lahkuda Petrogradi ja Soome kaudu, vastasel juhul võidi nad küüditada Venemaa sisekubermangudesse. Veel enne 1914. aasta lõppu

⁶³ Graf, 80.

⁶⁴ Must, 29–31, 34.

⁶⁵ Villu Tamul, „Esimene maailmasõda ja keiserliku ülikooli lõpp Tartus,“ – *Universitas Tartuensis 1632–2007*, toimetajad Toomas Hiio ja Helmut Piirimäe (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2007), 244.

⁶⁶ Must, 29–31, 34. Tamul, „Esimene maailmasõda ja Tartu Ülikool,“ 270–271.

⁶⁷ Бахтурина: 75.

küüditati Venemaale Saksa alamad mõisnikud parun Günther Zoega von Manteuffel Määri mõisast ja parun Karl von Lueder.⁶⁸

Keskriikide alamatel keelati varsti ka kinnisvara soetada.⁶⁹ Vaenulike riikide alamate kaubandus- ja tööstusettevõtetele ning firmadele kehtestati piiranguid.⁷⁰

Alanud sõda tähendas peaaegu täielikku saksa keele kasutamise keelustamist Läänemere provintsid. 31. oktoobril 1914 keelati see riiklikes asutustes, raudteejaamades ja -vagunites, sadamates, teatrites, restoranides ja teistes avalikes kohtades. Samuti keelati saksakeelsed sildid. Puuduste kõrvaldamiseks anti aega ainult üks nädal. Juba mõni päev hiljem avastas merekindluse juhtkond rikkumised, mistõttu otsustati saksa keelt kasutanud ametnikud teenistusest vallandada.

24. novembril Eesti-, Liivi- ja Kuramaa kubermangus tsiviilvõimu üle võtnud Dvinski sõjaväeringkonna ülema asetäitja kindralleitnant Kurlov toonitas samuti saksa keele kasutamise keeldu kogu Baltikumis. Lisaks märkis Kurlov vajadust karmistada ajalehtede tsensuuri rahvuslikku vaenu õhutavate artiklite suhtes. Järgmise sammuna hakatigi sulgema saksakeelseid ajalehti, mis enamasti teostus küll alles järgmisel, 1915. aastal.⁷¹

Vene vägede ülemjuhataja vürst Nikolai Nikolajevitši käsul otsustati peale sakslastele kehtestatud kitsenduste rakendada 1914. aasta septembris sunnitööle Saksa sõjavangid, keda toodi ka Läänemere kubermangusse. Eraldi rõhutati, et just sakslasi tuleb karmimalt kohelda kui teisi, sest „kuulduste järgi“ sunnitakse Saksamaal tööle isegi ohvitseridest Vene sõjavange.⁷²

⁶⁸ *Protokolle der Estländischen Ritterschaft*, 342; Dellingshausen, *Kodumaa teenistuses*, 272–273.

⁶⁹ *Эстляндские Губернские Ведомости* nr 42, 16.10.1916, EAA.30.3.2455, pagineerimata. Petrogradi sõjaväeringkonna ülema ringkiri Eestimaa kubernerile, 8.10.1914, EAA.30.9.39, pagineerimata.

⁷⁰ Venemaa siseministri ringkiri, 7.10.1914, EAA 30.3.2370, 12; Petrogradi sõjaväeringkonna ülem Eestimaa kubernerile, 8.10.1919, EAA.30.9.39, pagineerimata.

⁷¹ Peeter Suure merekindluse komandandi käsud, 1914, EAA.42.1.2, pagineerimata; Курлов, 205, 208–209.

⁷² Petrogradi sõjaväeringkonna ülem Eestimaa kubernerile, 16.10.1914, EAA.30.5.3149, 1–2. Haagi 1899/1907. aasta IV konventsiooni 6. artikli järgi ei tohtinud vangi langenud ohvitseri

Huvitav on baltisakslaste reageering Vene võimude sanktsioonidele, mis tundusid baltlastele tihti põhjendamatud. Parun von Dellingshausen käsitles Eestimaa rüütelkonna komitees peetud ettekandes baltisakslaste olukorda pärast võimude kehtestatud sanktsioonide jõustumist. Ta viitas vene ringkondade süüdistusele, et baltisakslased ei võtnud osa patriootlikest manifestatsioonidest Tallinnas. Selle põhjenduseks tõi von Dellingshausen asjaolu, et mitte kõik sakslased ei tulnud 1. augustil ehk sõja esimesel päeval oma mõisatest linna, need aga, kes viibisid linnas, vältisid massilisi meeleavaldusi „oma harituse tõttu“, mis ei võimaldanud neil lihtrahvaga seguneda. Arusaamatusi tekitas rahalise hüvitise väljamaksmine teenistusse kutsutud sõdurite abikaasadele. Väana mõisas olivat mõisavalitseja keeldunud maksmast palka vabatahtlikult sõjaväkke astunud talupoegadele, kusjuures olukorda proovis lahendada juhuslik kasakaohvitser, kes ähvardas koguni jõuga. Konflikti sekkus 18. korpuse ülem kindral Nikolai von Krusenstiern isiklikult.⁷³

Balti aadel üritas sakslastele kehtestatud piirangud kergendada või koguni tühistada. Valusalt reageeriti haridusministri määrusele saksa keelsete koolide sulgemise kohta. Ajalehes Ревельские Известия ilmunud artiklile, milles baltisakslasi süüdistati riigireetmises, reageeris parun von Dellingshausen pöördumisega sõjaväevõimude, täpsemalt viitseadmiral Gerassimovi poole palvega karistada ajalehe toimetajat rahatrahviga rahvusliku vaenu õhutamise eest. Sõjaväevõimud jätsid paruni pöördumise tähelepanuta.

Liivimaa maamarssal parun Adolf Pilar von Pilchau üritas 1914. aasta sügisel koguni kuuel korral pääseda Petrogradis keisri audientsile, et paluda tsaaril lõpetada baltisakslaste vastane ässitustegevus Läänemere kubermangudes.⁷⁴ Samas küsimuses külastas Petrogradi von Dellingshausen, kus ta kohtus teiste hulgas siseminister Nikolai Maklakoviga. Valitsuse liikmete tüütamise baltisakslaste poolt lõpetas siseministri asetäitja ja sandarmikorpuse ülema Vladimir Džunkovski inspeksioon Riiga ja

sundida füüsilisele tööle. Laws and Customs of War on Land (Hague IV); October 18, 1907, http://avalon.law.yale.edu/20th_century/hague04.asp#art4, 23.05.2015.

⁷³ *Protokolle der Estländischen Ritterschaft*, 339–340.

⁷⁴ *Ibid.*, 344.

Jelgavasse, kus ta süüdistas kõiki baltlasi pangermanismis ning soovitas koguni Liivi- ja Kuramaa kuberneridel oma ametipostidelt tagasi astuda, sest nad ei kaitse piirkonnas piisavalt Vene huve.⁷⁵

Pärast sõja algust hoogustus spionomaania baltisakslaste suhtes, keda enamasti alusetult süüdistati koostöös Saksamaaga.⁷⁶ Vene sõjaväeteenistusse kutsutud baltisakslastel soovitati oma perekonnanimi venestada, mida nad siiski ei teinud.⁷⁷ Baltisakslasi süüdistati muu hulgas selles, et nad informeerivad Saksamaad telegraafi teel Vene Balti laevastiku laevade liikumisest. Seoses sellega otsisid sandarmid läbi Tallinna Toomkiriku ja Tallinna arsti Woldemar Samson von Himmelstjerna korteri.

Läbiotsimisi korraldati ka Kaarma-Suuremõisas ning Vasalemma, Matsalu, Varbla, Koluvere ja Leetse mõisas. Viimases arreteeris keegi kasakahorunži Tarassov mõisaproua paruness Isabella von Ungern-Sternbergi kutsari absurdse süüdistuse alusel, justkui too olevat taskulambiga andnud signaale Saksa laevastikule. Sama süüdistuse eest vahistati mitu mõisateenijat mujalgi. Veel süüdistati baltisakslasi „reeturlikes sidemetes Saksamaaga aeroplaanidega“ ja konfiskeeriti kõik nende põllumajanduslikud varud, et „poleks millegagi Saksa sõjaväge vastu võtta“.⁷⁸ Sellised süüdistused näitasid Vene sõjaväelaste hirmu Saksamaa ees, mistõttu puudutasid repressioonid kõike saksakeelset ja -meelset.

Avalikes kohtades saksa keele kasutamise keelu võtsid baltisakslased vastu kibedusega. Parun von Dellingshausen nimetas seda „ennekuulmatuks sissetungiks meie provintside ellu“. Pärast tsiviilvõimu üleandmist kindrallieutenant Kurlovile lootsid baltisaksa aadlikud mõjutada sõjaväeringkonna uut ülemat inseneriväe kindralit vürst Nikolai Jevsejevits Tumanovit, et see parandaks nende olukorda Läänemere kubermangudes.⁷⁹ Tegelikuses aga soovitas Kurlov oma Riia-visitidi ajal Liivimaa rüütelkonnal venekeelsele asjaajamisele üle minna. Kurlovi meelest pidi sellekohane käsk tulema varem või hiljem, aga vabatahtliku ülemine-

⁷⁵ Dellingshausen, *Kodumaa teenistuses*, 267–268.

⁷⁶ *Ibid.*, 266.

⁷⁷ Turmann, 31; Camilla von Stackelberg, 103.

⁷⁸ *Protokolle der Estländischen Ritterschaft*, 341, 343. Dellingshausen, *Kodumaa teenistuses*, 269.

⁷⁹ *Protokolle der Estländischen Ritterschaft*, 343.

kuga vene keelele näidanuksid baltisakslased üles oma püüdlikku riigitruudust.⁸⁰

Mobilisatsioon ja rekvireerimised

Mobilisatsiooni algusega kaasnesid kohe rekvireerimised ja majanduslikud sundkoormised. Nii renditi mobilisatsiooni väljakuulutamisega Tallinnas merekindluse ja 23. jalaväediviisi tarbeks eraomanikelt autosid. Mootorsõidukite tagastamisel küsisid nende omanikud tagantjärele „määratult kõrget hinda“. Tekkinud vastuolu lahendamiseks moodustati merekindluses erikomisjon mereväe vanemleitnant Garsojevi juhtimisel.⁸¹ Peagi hakkas sama komisjon hoopis autosid rekvireerima ja seda ainult sümboolse tasu eest.⁸²

Merekindluse komandant viitseadmiral Gerassimov sai 11. septembril Tallinnas Peterburi sõjaväeringkonna ülema ringkirja, milles teatati Vene armee ülemjuhataja käsust rekvireerida kõik paadid ja laevad, mis kuuluvad Keskriikide kodanikele. Edasi paluti Eesti- ja Liivimaa kuberneridel välja selgitada Saksa ja Austria-Ungari alamatele kuuluvate laevade ja paatide arv.⁸³

Siseministeeriumile allunud maakonnaülemad saatsid politseiametnikud käsku täitma. 29. septembril võeti Rakvere maakonnas ära üksainus paat, mis kuulus Saksa kodanikule Karl Henschelile; rekvireeritud paat anti üle Kulgu riigikai ülemale.⁸⁴ Narva sadamas võeti veel 7. augustil kinni 1389-tonnine Saksa aurik Juno, mis oli ehitatud 1894. aastal. Aurik, mille kodusadam oli Flensburg, toimetati Vene laevastiku peabaasi Kroonlinna. Rohkem Keskriikide laevu ega paate sõja alguseks Narvas ei olnud.⁸⁵

⁸⁰ Must, 65.

⁸¹ Viitseadmiral Gerassimov kindralmajor Korostovetsile, 12.09.1914, EAA 30.5.3145, 1.

⁸² Kindralmajor Korostovets viitseadmiral Gerassimovile, 13.09.1914, EAA 30.5.3145, 3.

⁸³ Peterburi sõjaväeringkonna ülema ringkiri, 28.08.1914 (allkirjastas staabiülema kt kindraladjutant Danilov) ja viitseadmiral Gerassimovi resolutsioon, EAA 30.5.3143, 5387.

⁸⁴ Rakvere maakonnaülema ettekanne Eestimaa kubernerile, 16.09.1914, EAA.30.5.3143, 5927.

⁸⁵ Narva kaubasadama ülema ettekanne Eestimaa kubernerile, 9.09.1914, *ibid.*, 5720.

Lähtudes merekindluse juhtkonna ärritatud resolutsioonidest võib järeldada, et kuu lõpuks leitud üksikud paadid ei olnud merekindlusele üldse vajalikud.⁸⁶ Sellepärast otsustati rekvireeritud paadid müüa või hävitada. Kõige rohkem paate rekvireeriti Haapsalu maakonnast (Lääne-maalt), kuid nende müügist saadi ainult 463 rubla ja 55 kopikat. Viis paati jäeti Haapsalu politseile. Kokku rekvireeriti Läänemaal 11 paati, mis kuulusid kolmele Saksa ja ühele Austria-Ungari alamatele.⁸⁷

Huvitaval kombel ei leitud rekvireerida tulevaid paate Tallinna sadamast.⁸⁸ Ilmselt jõudsid nende omanikud astuda Vene kodakondsusesse – see oli 1914. aasta augustis ja septembris levinud nende sakslaste ja Austria-Ungari alamate seas, kes ei soovinud oma varandust Eestisse jätta. Samas toimus ka vastupidine protsess, mille puhul saksa päritolu inimesed loobusid Vene kodakondsusest Saksa kodakondsuse kasuks.⁸⁹

4. septembril 1914 hakati Eestimaa kubermangus sõjaväe tarbeks hobuseid rekvireerima.⁹⁰ Saksa ja Austria-Ungari kodanikelt rekvireeriti kõik hobuseid ilma igasuguse rahalise hüvitiseta. Mobiliseeriti ka mõisnike hobused. Juba varsti kaebasid sõjaväevõimud, et mõisnikud olevat tarninud sõjaväele kõige kehvemaid hobuseid.⁹¹ 1914.–1915. aastal sattusid hobuste varjamise süüdistuse alla kümme kond baltisaksa mõisnikku, keda nimetati „hobuste mobilisatsiooni saboteerijateks“.⁹²

Saksa konsulaat Riias jälgis Venemaa sakslastevastaseid toiminguid veel enne ametlikku sõjakuulutust. Kui Riias elanud Saksa kodanikelt nõuti hobuseid mobilisatsiooni algul juulikuus, enne sõja algust, siis Saksa

⁸⁶ Viitseadmiral Gerassimovi resolutsioon, 18.10.1914, *ibid.*, 6837; Peeter Suure merekindluse mererinde ülema kontradmiral Adrian Nepeneni ettekanne merekindluse komandandile 17.12.1914, *ibid.*, 37.

⁸⁷ Haapsalu maakonnaülema ettekanne kubermanguvalitsusele, 10.03.1914, *ibid.*, 36; Läänemaal rekvireeritud paatide nimekiri, *ibid.*, 42.

⁸⁸ Tallinna maakonnaülema ettekanne Eestimaa kubernerile, 11.10.1914, EAA 35.5.3142, 21.

⁸⁹ Eestimaa kubermanguvalitsuse kirjavahetus Bidderi perekonna ja dr Berta von Edbergi Vene kodakondsusest loobumise asjus, august 1914, EAA 30.3.2453, pagineerimata. Eestimaa kubermanguvalitsuse kirjavahetus Austria kodaniku Johann Kasimir Billi ja saksa perekondade Wedleri ja Wickneri Vene kodakondsusesse astumise asjus, *ibid.*

⁹⁰ Kindral Gulevitš Eestimaa kubernerile, 31.07.1914, EAA.30.5.20, 89.

⁹¹ *Protokolle der Estländischen Ritterschaft*, 339; Eduard von Stackelberg, 164.

⁹² Must, 34.

diplomaatilised esindajad sekkusid kohe, et olukorda lahendada. Saksa konsulaat Riias kirjutas vastava protesti Liivimaa kubernerile Nikolai Zvegintseville, viidates 1904. aasta Vene-Saksa kaubanduskonventsioonile.⁹³

4. oktoobrist 1914 hakati ette valmistama Vene vägede majutamist Eestimaa kubermangus. Anti välja korraldused ja vajalikud juhtnõõrid.⁹⁴

Eesti- ja Liivimaa kuberneride tähtsaimaks ülesandeks sai alates 1914. aasta juulist mobilisatsioon. See kuulus Vene impeeriumi siseministeeriumi valitsemisalasse ja kubernerid allusid siseministrile. 1914. aastal viidi Eestimaal mobilisatsioon ellu viies etapis. Sõjaväekutse alla kuulusid kõik kutsealuste kategooriad, nii nekrutid kui ka reservistidest maakaitseväelased (ratnikud). Kui mobilisatsiooni esimese lainega 31. juulil 1914 kutsuti Eestimaa kubermangus ja Liivimaa kubermangu põhjaosas püssi alla 18 000 meest, siis kokku mobiliseeriti 1914. aastal üle 17 600 reservväelase, 3500 noorsõdurit ja ligikaudu 14 500 maakaitseväelast ehk umbes 7% Eesti meessoost rahvastikust.⁹⁵ Mobilisatsiooni korraldasid siseministeeriumile allunud kubermangu politseiasutused koostöös maakondade sõjaväeülematega.⁹⁶ Kiire ja eduka mobilisatsiooni eest autasustas tsaar Nikolai II 1915. aasta aprillis Eestimaa kubeneri kindralmajor Izmail Korostovetsi⁹⁷ Püha Anna 1. klassi ordeniga.⁹⁸

Märkimisväärne on, et mobiliseeriti isegi neli Eestimaa kubermanguvalitsuse ametnikku, mistõttu pidi selle asjaajamise võime vähenema umbes 20% võrra.⁹⁹ Et mobilisatsiooni eest vastutasid kuberner ja kohalik siseministeeriumi aparaat, siis ametnikud sisuliselt mobiliseerisid

⁹³ Saksamaa keiserlik konsulaat Liivimaa kubernerile Zvegintseville, 1.07.1914, EAA.301.1.137, 48.

⁹⁴ Sõjaväe kortermeistriteenistuse peavalitsus Eestimaa kubernerile, 21.09.1914, EAA.30.9.39, pagineerimata. Peastaabi ringkiri nr 201, 19.9.1914, *ibid*.

⁹⁵ Kröönström, 184; Tannberg, *Eesti mees Vene kroonus*, 201.

⁹⁶ Eestimaa kubeneri käskkirja projekt, 11.08.1914, EAA.30.3.2453, pagineerimata. Tallinna maakonnaüleva korraldus nr 8, 1.09.1914, EAA.30.7.28, pagineerimata.

⁹⁷ Eesti pedagoog Elfriede Lender, kes tundis kubeneri isiklikult, meenutas Izmail Korostovetsi kui seltsivat, sõbralikku ja lahket, kuid lihtsameelset ning koguni naiivse ja piiratud mõtlemisvõimega riigitegelast, Lender, 222–226.

⁹⁸ Ärakiri ajalehest Правительственный Вестник Eestimaa kubermanguvalitsusele, 27.04.1915, EAA.30.13.352, 84.

⁹⁹ Eestimaa kubeneri Korostovetsi märgukiri siseministrile, 7.08.1914, EAA.30.7.27, 70.

iseennast. Seoses tegevväkke kutsutud politseinike lahkumisega võeti Eesti- ja Liivimaa kubermangu politseiasutustes ette rida koondamisi ja ümberpaigutamisi.¹⁰⁰

Tartu üliõpilasi, kes said õpinguteks ajapikendust, sõjaväkke ei kutsutud. Õpinguid jätkanud tudengite elu muutus keerulisemaks, sest pangad enam õppelaene ei andnud ja rahapuuduse tõttu olid paljud sunnitud töötama kooliõpetajatena. 1914. aasta oktoobrist alates hakati siiski sõjaväeteenistusse võtma ka 1. ja 2. kursuse tudengeid, välja arvatud need, kes õppisid arstiteaduskonnas.¹⁰¹

Riik tagas tegevväkke mobiliseeritud sõdurite perede ülalpidamise, mis sõltus mobiliseeritu rahuaja ametist ja pereliikmete arvust.¹⁰² Esialgu tekkis kubermangus raskusi sõjaväevarustuse väljaandmisega, millele osutab asjaolu, et mobiliseerimisel ostis riik nekrutitelt ja maakaitsevaelastelt välja nende isikliku ihupesu.¹⁰³

Ajalehtedes kirjeldati rahva meelsust tsitaatidega. Üks Viljandi vanem reservväelane olevat mobilisatsiooni peale öelnud: „Ega ma kauaks jää, meil seal tükitöö, notin oma jao saksu maha ja tulen koju“.¹⁰⁴

Alates 1914. aasta novembrist hakati Eesti- ja Liivimaa kubermangu ametlikes teatajates avaldama langenute, haavatute ja teadmata kadunute nimekirju.¹⁰⁵ Nende põhjal võib teha järelduse, et sõja esimese kolme kuuga Eestimaa kubermangust ning Liivimaa kubermangu Saare, Viljandi, Tartu, Pärnu ja Võru maakonnast ning Valga linnast mobiliseeritustest sai rindel haavata vähemalt 511 meest ning lahinguväljal langes ja suri haavadesse vähemalt 84 meest. Teadmata kadunuks loeti 332 meest.¹⁰⁶

¹⁰⁰ Eestimaa kubermangu politseiameti kirjavahetus, EAA.30.7.27, pagineerimata.

¹⁰¹ 1914. aasta sõjasündmusi, 542.

¹⁰² Siseministri ringkiri, 15.08.1914, ERA.30.7.27, pagineerimata.

¹⁰³ Эстляндские Губернские Ведомости, nr 37, (11.09.)1914, pagineerimata.

¹⁰⁴ 1914. aasta sõjasündmusi, 175.

¹⁰⁵ Venemaa siseministeeriumi üldameti ringkiri, 31.10.1914, EAA.30.3.2370, 13.

¹⁰⁶ Langenud, haavatud ja teadmata kadunud sõdurite nimekiri kubermangude ja maakondade kaupa, 1914, EAA.380.1.35, 11598–11599, 11817–11819, 12171–12173. Langenud, haavatud ja teadmata kadunud sõdurite nimekiri kubermangude ja maakondade kaupa, 1914, EAA.30.3.2375, 5–7, 59, 62, 72–74, 89, 97, 103, 164–166, 187, 224, 254, 297, 335, 373.

Töölisklass ja sõjatööstus

Üsna tähtsat rolli Eestimaa kubermangu elus mängisid Tallinna sõjatehased. Kõik tehased, mis täitsid laevastiku ehituse programmi admiral ja kindraladjutant Ivan Grigorovitši juhitud mereministeeriumi tellimusel, allutati sõja algul Peeter Suure merekindluse komandandile. Need olid kolm erakapitalile kuuluvat tehast: Vene-Balti, Bekkeri ja Noblessneri laevatehas. Kui Bekkeri ja Vene-Balti laevaehitustehas spetsialiseerusid hävitajate (miiniristlejate) ehitamisele, siis aktisasetlsi Noblessner tehasehitajate Vene laevastikule allveelaevu. Märkimisväärne on, et sõjatööstuse tarbeks koondati Tallinna suur hulk oskustöölisi. Nii täitis Vene mereväe tellimusi Bekker & Co tehases 1914. aasta augustis 2000 oskustöölise, kelle arv kasvas kogu sõja vältel.¹⁰⁷

1914. aasta augusti seisuga ehitati Vene-Balti aktsiaseltsi Tallinna tehases muu hulgas ristlejaid Svetlana ja Admiral Greigh, hävitajaid Gavriil, Mihhail, Vladimir, Sokol, Metšeslav ja Konstantin ning mitut abi-laeva.¹⁰⁸ Hävitaja Gavriil lasti Tallinna sadamas vette juba 23. detsembril 1914 (5. jaanuaril 1915).¹⁰⁹ Vene-Balti tehasele esitatud sõjatellimuse kogumaksumus ulatus 35 miljoni rublani.

Bekkeri tehase täitis alates 1913. aastast viie hävitaja, viie puksiir-laeva, ühe jäälõhkuja, üheksa suurtükipaadi ja allveelaevade emalaeva (ujuvdoki) ehitamise tellimust. Noblessneri tehasehitajate Vene laevastikule allveelaevu ja nende mootoreid. Sõjatellimusi said ka teised Tallinna metallitööstusettevõtted, nagu näiteks Volta elektriseadmete ja Franz Krulli masinatehas külmutusseadmete valmistamiseks.¹¹⁰

Tehased esitasid mereministeeriumile kuuaruandeid ehitusel olevate sõjalaevade seisu ja mehhanismide valmisoleku ehk laevaehituse prog-

¹⁰⁷ Karjahärm, 191.

¹⁰⁸ Andmed Vene-Balti tehases ehituses olnud laevade kohta, 1914–1917, EAA.1804.3.1978, 29–34.

¹⁰⁹ Vene-Balti laevatehase tehniline direktor laevaehituse valitsuse ülemale, 4.12.1914, EAA.1804.2.286, pagineerimata.

¹¹⁰ Maie Pihlamägi, „Eesti tööstus Esimese maailmasõja aastail,“ – *Esimene maailmasõda ja Eesti*, 173.

*Vesilennukilt pildistatud vaade Noblessneri laevatehasele.
Tagaplaanil lennusadama angaarid ja Patarei merekindlus.
Karl Akeli foto 1920. aastate algusest. Eesti Filmiarhiiv 257.A-287-406*

rammi täitmise kohta.¹¹¹ Sellest aga ei piisanud ja peale aruannete esitamise kohustuse määrati 1914. aasta novembris mereminister Grigorovitši käsul Tallinna laevaehitustehasesse laevaehitusvalitsuse esindajad, kes pidid jälgima, et laevaehitusprogramm Balti laevastiku jaoks saaks ilmtingimata tähtjaks täidetud.¹¹²

Laevade ehitamine ei sõltunud mitte ainult ressursidest, vaid ka tööliste meeleolust ning see erines tugevalt ülejäänud linnaelanike ja maainimeste omast. On tähelepanuväärne, et sõja eelõhtul 1914. aasta juulis haaras paljusid Venemaa tehaseid suur streik, millest ainuüksi Peterburis võttis osa kuni 130 000 töölisi. Tallinnas streikisid enam-vähem kõik

¹¹¹ Direktor Gavrilovi ringkiri nr 183, 5.09.1914, EAA.1804.2.6800, pagineerimata.

¹¹² Mereministri ringkirja nr 364 koopia, 31.10.1914, EAA.180.2.286, pagineerimata.

suurimad tehased: Dvigatel, Lutheri vabrik, Wiegandi, Bekkeri, Johanson, Krulli, Volta ja Vene-Balti tehas.¹¹³

Alanud sõda võtsid töölised kui rasket aega, millega kaasneb töönormide kasv. Kas patriootlikest tunnetest või solidaarsusest, aga Vene-Balti tehase töölised pöördusid veel mobilisatsiooni alguses tehas juhtinud laevaehitusinseneri ja tehnilise direktori Ivan Gavrilovi poole palvega pidada nende palgast kinni kindel protsent rindele läinud sõdurite perede toetuseks.¹¹⁴ Ilmselt võis see olla seotud ka sellega, et sõjatööstuse oskustöölisi üldjuhul sõjaväkke ei mobiliseeritud.

Kuigi töölistel oli streikimine keelatud, jätkus nende allumatus ka sõja ajal. Nii keeldusid Vene-Balti remonditehase töölised 1914. aasta septembri algul kiirtööde tegemisest ujuvdoki ehitamisel. Direktor Gavrilov üritas õhutada neid kui „vene inimesi“ töötama patriotismist, arvesse võttes rasket sõjaaega. Streikijad lubas ta anda merekindluse ülema käsutusse ehk sõjakohtu alla.¹¹⁵ Peale selle keelati sõja tingimustes Tallinna laevaehitustehaste töölistel vahetada töökohta ilma sõjaväevõimude loata. Rangelt hakati karistatama ka tööle hilinemist.¹¹⁶

Selle taustal eraettevõtlus alanud sõja tingimustes hoopis elavnes. Hoogustus Volta vabriku ja Vene-Balti laevaremonditehase töölistele elamute ehitamine, mis tõi ärimeestele suurt kasumit. Teisalt üritasid ettevõtjad võimaluse korral kroonu tellimusi vältida.¹¹⁷

1914. aasta sõjategevusest Eesti piirkonnas

1914. aastal kuulusid Eestimaa ja Põhja-Liivimaa Peterburi (Petrogradi) sõjaväeringkonda. Märkimisväärne on, et sõja alguses oli sõjaväeringkonna ülemaks suurvürst Nikolai Nikolajevitš ise. Kui ta määrati Vene sõjavägede ülemjuhatajaks, siis uueks ringkonnaülemaks sai jalaväekindral parun Nikolai von Aschberg.

¹¹³ 1914. aasta sõjasiindmusi, 170.

¹¹⁴ Direktor Gavrilovi ringkiri nr 181, 3.09.1914, EAA 1804.2.6800, pagineerimata.

¹¹⁵ Direktor Gavrilovi ringkiri nr 177, 30.08.1914, *ibid.*

¹¹⁶ Direktor Gavrilovi ringkiri nr 195, 25.10.1914, *ibid.*

¹¹⁷ Ipsberg, 211, 216–217.

Eestis asus 23. jalaväediviis, mis allus 18. armeekorpusel. Diviisistaap ja kolm polku – 89. Belomorski (Valgemere), 90. Oneega ja 91. Dvinski (Daugavpils) polk – asusid Tallinnas, üks jalaväepolk (92. Petšora polk) aga Narvas. 23. suurtükiväebrigaadi osad paiknesid enne sõja algust Tallinnas ja Keilas. Tartu 95. Krasnojarski polk, mis peagi kaotas Ida-Preisimaa operatsioonis ühe kolmandiku oma isikkoosseisust, allus 24. jalaväediviisile. Samale diviisile allus Valgas paiknenud 94. Jenissei polk.

Maaväeüksuste kõrval paiknesid Eestis kaks piirivalvebrigaadi: 2. Revali (Tallinna) ja 3. Arensburgi (Kuressaare), telegraafi- ja autoroodud, sandarmikomando ja teised üksused. Piki Eesti rannikut asus rida Balti laevastiku objekte, mis allusid Peeter Suure merekindluse komandandile.¹¹⁸

Sõjategevus puudutas Eestit 1914. aastal üpris vähe ja sedagi rohkem merel. Tallinnas ja Helsingis viibinud Vene Balti laevastiku ohvitserid võtsid sõjateate vastu suure vaimustusega. Nad soovisid võimalikult kiiresti astuda sõjategevusse, näidata üles oma oskusi ja teadmisi ning ilmutada vaprust. Lahingulaevade isikkoosseis hüüdis sõjakuulutuse peale valjult hurraa.¹¹⁹

Märkimisväärsetest sündmustest väärib tähelepanu Saksa kerge-ristleja Magdeburgi juhtum, sest see sõitis 26. augustil 1914 Osmussaare juures madalikule. Kuigi meeskond lasi laeva komandöri korvetikapten Richard Habenichti käsul oma laeva õhku, suutsid venelased leida ristleja tekilt salajase koodiraamatu ja edastasid selle inglastele. Teine koodiraamat leiti laeva kõrvalt veest ühe uppunud Saksa ohvitseri juurest, kelle olid avastanud Vene tuukrid. Koodiraamatute abil suudeti varsti desifreerida kogu Saksa *Hochseeflotte* ('ulgumerelaevastiku') raadioside.¹²⁰

Magdeburgi juhtumi ajal saatis kohalik politsei talupoegi Nõva lähedal rannikule otsima hukkunud laeva rususid, mille seas võisid olla mereväe koodiraamatud. Politsei avastas oma üllatuseks, et Nõva mõisnik Victor von Baggehufwudt ei lubanud otsingule saadetud talupoegi tema valduses olnud mererannikule. Merekindluse komandandil ei osutunud olevat piisavalt võimu, et sundida mõisnikku rannikult leitud asju sõja-

¹¹⁸ Kröönström, 185, 187–188.

¹¹⁹ Граф, *Императорский флот*, 306.

¹²⁰ Граф, *На «Новике»*, 37–41; 1914. aasta sõjasündmused, 501–502; Ivo Juurvee, „Venemaa raadioluure sünd Esimese maailmasõja aegses Eestis,“ – *Esimene maailmasõda ja Eesti*, 359, 362.

väevõimudele ära andma ning viitseadmiral Gerassimov pidi isiklikult paluma kuberneril sekkuda. See demonstreeris taas baltisakslaste vastasseisu Vene sõjaväevõimudega Baltikumis.¹²¹

Teine juhtum oli vene ristleja Pallada torpedeerimine Saksa allveelaeva U-26 poolt Russarö saare lähistel Soome lahes. Ristleja uppus mõne minuti jooksul koos 597 meremehega. See oli vene laevastiku esimene suure laeva kaotus maailmasõjas.¹²²

Alates 31. juulist 1914 veeskas Vene Balti laevastik Naissaare ja Porkkala vahele 2200 miini, millele järgnes uute miinitõkete paigaldamine. See mõjutas tugevalt laevavahendusi sadamate vahel.¹²³

Kokkuvõte

Esimese maailmasõja algus kutsus esile suurvene patriotismipuhangu eestlaste ja ametlikel üritustel isegi baltisakslaste seas. Seejärel alanud hooga venestamise uus laine ehk saksavastane *разнемечивание* muutis baltisakslaste meelt. Tsiviilvõimu ülevõtmine sõjaväevõimude poolt sõja alguses tõi tavakodanike ellu suure hulga kitsendusi, millest eriti ränk tundus rahvale nn kuiv seadus.

Sõjaväelaste otsene sekkumine Balti provintside kohalikkudele haldusse kutsus esile suure segaduse, mille juures oli märgatav võimude dubleerimine. Raskenes ka revolutsioonimeelsete tegelaste olukord, seda eriti sõjatsensuuri ja poliitiliste koosolekute keelu tõttu.

Mobiliseeritud meeste arv ei olnud 1914. aastal väga suur ja rahvas ei tundnud veel sõja majanduslikke raskusi, mistõttu oli meeoleolu üsna hea. Sõja puhkedes mängiti rahvuslikel nootidel ning eestlastele tundus, et sõda sakslaste vastu on õiglane kättemaks sajanditepikkuse orjapõlve eest. Sõjategevus puudutas Eestit esialgu küll vähe, kuid ees oli armee tagala saatus kogu sellega kaasnenud koormaga.

¹²¹ Viitseadmiral Gerassimov kindralmajor Korostovetsile, 26.08.1914, EAA.30.5.20, 83.

¹²² *Ibid.*

¹²³ *Ibid.*

Bibliograafia

Arhiivid

Eesti Ajalooarhiiv (EAA)

- 30 Eestimaa kubermanguvalitsus 1782–1917
- 35 Eestimaa vanglate inspektsioon 1912–1917
- 42 Eestimaa kubermangu toitluskomitee 1914–1918
- 301 Liivimaa kubermangu väeteenistuskomisjon 1874–1918
- 380 Pärnumaa sõjaväeülem 1868–1917
- 1804 Vene-Balti Laevaehituse ja Mehaanika Aktsiaselts 1910–1930

Publitseeritud allikad

Protokolle der Estländischen Ritterschaft. Halbband 1: Protokolle der Estländischen Ritterschaft 1914–1920, hrsg. von Thomas Freiherr von Dellingshausen und Henning von Wistinghausen, *Ex fontibus Archivi Historici Estoniae* 3. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2011.

Ajakirjandus

- Postimees 1914
- Päevaleht 1914
- Tallinna Teataja 1914

Kirjandus

- Бахтурина, Александра. „Военное и гражданское управление на западных окраинах Российской империи в годы Первой мировой войны,“ *Российская история*, 5 (2014): 73–90.
- Graf, Mati. *Eesti rahvusriik: ideed ja lahendused. Ärkamisajast Eesti Vabariigi sünnini*. Tallinn, 1993.
- Juurvee, Ivo. „Venemaa raadioluure sünd Esimese maailmasõja aegses Eestis,“ – *Esimene maailmasõda ja Eesti*, koostaja Tõnu Tannberg, 358–374. Eesti Ajalooarhiivi toimetised / Acta et commentationes archivi historici estoniae 22 (29), Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2014.
- Karjahärm, Toomas. *Ida ja Lääne vahel. Eesti-Vene suhted 1850–1917*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1998.
- Kröönström, Mati. „Reservväelaste mobilisatsioon Eesti- ja Liivimaal 31. juulil 1914,“ – *Verbum habet Sakala: Korp! Sakala koguteos*, toim. Rein Helme jt, 184–196. Tartu: Korp! Sakala, 1994.

Lust, Kersti. „Võitlus toidu hinna tõusuga,“ – *Esimene maailmasõda ja Eesti*, koostaja Tõnu Tannberg, 200–216. Eesti Ajalooarhiivi toimetised / Acta et commentationes archivi historici estoniae 22 (29), Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2014.

Maailmasõda 1914 –1918, I, 1914. aasta sõjasündmusi, toimetanud August Hanko. Tartu: Eesti Kirjastuse Kooperatiiv, 1939.

Must, Aadu. „Privileegeritust põlualuseks: baltisaksa ühiskonnategelaste representeerimine Esimese maailmasõja ajal,“ – *Esimene maailmasõda ja Eesti*, koostaja Tõnu Tannberg, 15–107. Eesti Ajalooarhiivi toimetised / Acta et commentationes archivi historici estoniae 22 (29), Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2014.

Pihlamägi, Maie. „Eesti tööstus Esimese maailmasõja aastail (1914–1918),“ – *Esimene maailmasõda ja Eesti*, koostaja Tõnu Tannberg, 170–199. Eesti Ajalooarhiivi toimetised / Acta et commentationes archivi historici estoniae 22 (29), Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2014.

Tamul, Villu. „Esimene maailmasõda ja keiserliku ülikooli lõpp Tartus,“ – *Universitas Tartuensis 1632–2007*, toimetajad Toomas Hiio ja Helmut Piirimäe, 240–244. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 2007.

Tamul, Villu. „Esimene maailmasõda ja Tartu Ülikool,“ – *Verbum habet Sakala: Korp! Sakala koguteos 1999*, koostaja Tarmo Kulmar, peatoimetaja Ülo Siivelt, 270–274. Tartu: Korp! Sakala, 2001.

Tannberg, Tõnu. *Eesti mees Vene kroonus: uurimusi Baltikumi ja Venemaa sõjaajaloost impeeriumi perioodil 1721–1917*. Tartu: Ilmamaa, 2011.

Teedema, Lea. „Tartu Esimese maailmasõja ajal,“ – *Esimene maailmasõda ja Eesti*, koostaja Tõnu Tannberg, 270–357. Eesti Ajalooarhiivi toimetised / Acta et commentationes archivi historici estoniae 22 (29), Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2014.

Mälestused

Buchanan, George. *Meine Mission in Russland*. Berlin: Verlag für Kulturpolitik, 1926.

Dellingshausen, Eduard von. *Kodumaa teenistuses. Eestimaa rüütelkonna peamehe mälestused*. Tallinn: Eesti Päevaleht, 2011.

Граф, Гаральд. *Императорский флот между двумя войнами 1906–1914*. С.-Петербург: Русско-Балтийский информационный центр „БЛИЦ“, 2006.

- Граф, Гаральд. *На «Новике». Балтийский флот в войну и революцию.* С.-Петербург: Гангут, 1997.
- Grosschmidt, Eduard. *Suures heitluses.* Tartu: Noor-Eesti, 1937.
- Ipsberg, Karl. *Ühe sirge mehe elukäik.* Tallinn: Eesti Päevaleht, Akadeemia, 2010.
- Курлов, Павел. *Гибель Императорской России.* Москва: Современник, 1991.
- Lender, Elfriede. *Minu lastele.* Tallinn: Eesti Päevaleht, Akadeemia, 2010.
- Paléologue, Maurice. *Tsaaririik maailmasõjas.* Tallinn: Kunst, 2010.
- Stackelberg, Camilla von. *Tuulde lennanud lehed. Mälestusi vanast Baltikumist.* Tallinn: Olion, 2003.
- Stackelberg, Eduard von. *Ühe baltlase võitlustee. Püüdlused, võidud ja kaotused.* Tallinn: Eesti Päevaleht, Akadeemia, 2010.
- Stackelberg-Sutlem, Eduard von. *Aus meinem Leben. Die Kriegsjahre 1914–1918. Verschickung nach Sibirien.* Hannover-Döhren: Verlag Harro von Hirschheydt, 1964.
- Turmann, Ernst. *Pikva, Loomingu raamatukogu 37/39 (1812/1814).* Tallinn: Periodika, 1992.

Veebilehed

- Laws and Customs of War on Land (Hague IV); October 18, 1907, http://avalon.law.yale.edu/20th_century/hague04.asp#art4, 23. mai 2015.

Beginning of the First World War in Estonia

Government and Society

Igor Kopõtin

In 2014, many countries in the world commemorated the centennial of World War I. This inspired widespread discussion on how the past is assessed and how historical memory is generated. Until recently, the focus of research was on the military and political aspects of World War I, whereas newer publications indicate that the social and economic history of the war is also now being tackled.

While the circumstances causing the great powers who fought in World War I to join the war, as well as subsequent events, are by now rather clear, the wartime situation in the European countries that were born after the war in the territories of former empires is still largely unknown. One such country is Estonia, which formed part of the Russian Empire in 1914 and was divided between the Province (Governorate) of Estonia and northern part of the Livonian province. How did Estonia receive the news of World War I, how did the nation's mood differ from that of the Empire's capital, a couple of hundred kilometres to the east, and how did the war affect life in the governorates – all these questions are explored in this article.

Adding intrigue to the exploration is the fact that Russian military authorities considered the Baltic governorates Livonia, Estonia and Courland a major forward defence region for the capital St. Petersburg (renamed Petrograd in 1914). As a result, extensive defence facilities were built around Tallinn and on the islands of Estonia, and the military became increasingly involved in the administration of the governorates. However, the outbreak of the war threw the command of the rear area of the tsarist army into chaos: the several civil and military authorities that operated simultaneously often ended up issuing conflicting orders. When the military authorities took over from the civil admin-

istration at the onset of the war, the people were submitted to a range of restrictions, with the prohibition of alcohol experienced as particularly taxing.

Compared to the governorates of Inner Russia, and particularly in the context of the war against Germany, the Baltic provinces were unique in terms of the very strong influence of the Baltic Germans. They formed the local upper class and their public law knighthoods carried out numerous local administrative tasks in rural areas. As the war broke out, the Baltic Germans, who were loyal and had pledged allegiance to the Emperor, began to be viewed suspiciously. As a result, anti-German propaganda was stepped up, followed by requisitions and deportations.

As the war broke out, the Imperial officials knew how to push the emotional buttons of the Estonian people, inciting anger against the large landowners, the Baltic German nobility. The newspapers were inundated with anti-German hysteria and displays of allegiance to the Russian Empire, which was all supposed to show the Estonians that the war against Germany was also a righteous revenge for centuries of serfdom. As the numbers of conscripts were not yet that significant in 1914, and as the war was yet to take its economic toll on the Estonian people, spirits were rather high in the beginning. Although Estonia was not yet that involved in military action, the fate of being caught in the area behind the lines with the burdens this entails was already looming.